

סביב תגובתו המוסרית אנושית של ר' יוסי מן יוקרת למעשה בנו שפעל בתוך זמן השיגרה, על פי הבנתו.

לשון אחר, ר' יוסי מן יוקרת הוא הנבחן בסיפור באמות מידה מוסריות. ובהקשר זה נאמר כי ככלות הכל, הרי ר' יוסי מן יוקרת פעל בדיוק כמו בנו. הוא הטריח את קונו בכך שביקש נט! כמונחים של פרנקל, הוא גרם שגם תיי בנו יחרגו מזמן השיגרה ושהוא יאסוף טרם זמנו. ואת רצון 'שמים' בנידון, במפורש לא שמענו! אך היהדות לימדתנו פרק בהסתייגות מהקרכת בניס! ביקורת נוקבת זו כלפי החכם מתחדדת לאור העובדה שהסיפור מתאר אותו כמי שאיחר בגלל עיסוקו בדבר מצווה. אם לזמן יש משמעות הלכתית וחשיבותו ויציבותו הם ערך בפני עצמו, הרי גם ההופעה בזמן לשדה חשובה! וגם אם צדקה דוחה האכלת פועלים, הרי יש פגם בעצם האיחור!

15. **מר עוקבא** (כבלי כתובות, סז ע"ב) – התרגום מארמית

בחוברת ספרות אגדה א (תשס"ב), עמ' 45-47, מובא גם המקור בארמית, וגם ספרות נבחרת.

- 1 מר עוקבא – הנה עני בשכונתו,
והנה רגיל כל יום לזרק לו ארבעה וזים בצנור הדלת.
פעם אחת אמר [העני]: אלף וארבעה מי עושה עמי טובה זו.
אותו היום שקה מר עוקבא בבית המדרש הרבה, והלכה אשתו עמו.
5 פינן שראה אותם העני שהמו עצמם לדלת – יצא אחריהם.
ברחו ונכנסו שניתם לתנור קרוק.
נכו רגליו של מר עוקבא.
אמרה לו אשתו: תן את רגליך על רגלי.
הלשה דעתו.
10 אמרה לו: אני מצויה בתוך הבית והנאתי קרובה [לעניים].
יכל קך לפרה?
שאמר מר וזמרא בר טוביה אמר רב,
ויש אומרים אמר רב הונא בר בינא אמר רבי שמעון חסידא,
ויש אומרים אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי:
15 נזח לו לאדם שימסר עצמו לחוד בקשן האש, ואל ילבין פני חברו ברבים.
מר עוקבא – הנה עני בשכונתו,
והנה רגיל לשגר לו ארבע מאות וזים בכל ערב יום כפורים.
פעם אחת שגרים אצלו ביד בנו.
בא ואמר לו: לא צדיק.
20 אמר לו: מה ראית?
ראיתי שמוגלפין לו יין ישן.
אמר: מפני הוא כל קד. בפלם ושגרים אצלו.
בשמה [מר עוקבא] אמר: הביאו לי חשבונני של צדקה,
קצא כתיב בו: "שקעת אלפים דינרים".
25 אמר: הצידה קלה והדרך רחוקה. עמד ובזבז חצי קמונו.
והיאך עשה קד? ותרתי אמר אלעאי: באישא החקיננו המבזבזו אל יבזבו יותר כחמשו
בשה דברים אמורים, מתיים, שמא ירד מנכסיו, אבל לאחר מיתה אין בקד כלום.

אבל נדמה לי שתסריט מעין זה לא היה מוקבל היום לאחת מסדרות הטלביזיה הפופולריות, מפני שהסופר הזה מוליך את הקורא אל מסר שונה לגמרי מן המסרים המקובלים על יוצרי סרטי המתח המודרניים. ננסה אפוא להבין את המגמה של הסיפור הזה בקריאה שנייה, מעמיקה יותר.

הסיפור מורכב משלוש תמונות קצרות: הראשונה מתארת את מנהגו היומי של מר עוקבא, ומספרת על מזימתו של העני; השנייה מתארת את ההיתקלות המחזרה של בני הזוג בעני הסקרן; והשלישית "מצלמת" את הסצינה המופלאה בתוך הכבשן, שבה ה"אל" מתערב, כ"שחקן" נוסף בהצגה, ו"מגלה את דעתו" על טיב מעשיהם של מר עוקבא ושל אשתו; מר עוקבא נעלב מ"החלטתו" של האל, ושוכ מתגלה גדולת נפשה של אשתו, אשר מנסה לנחמו ולפייסו (כמי שפונה לילדה הפגוע) כדי שירגיש שהוא בעצם לא נחות בהשוואה אליה (שיחה זו, כמוכן, מעצימה עוד יותר, בעיני הקורא, את דמותה הרוחנית של אשה זו).

ה"לייטמוטיב" המקשר את כל החלקים הוא, כמדומני, העקב. שם האיש "מר עוקבא", העני "עוקב" אחריו ואחרי אשתו ("עוקב" כמשמעותו זו נמצא אולי כבר במקרא: "צֵא לך פְּעֻקְבֵי הַצֹּאן" (שיר השירים א ח); "הִפֵּה עֵקְבֵי יִשְׁמֹר" (תהלים נו ז), ובתמונה האחרונה העניין כולו מרוכז בעקביו הנשרפים של מר עוקבא ובעקבים של אשתו, הוזכה לנס ההצלה: ואף יותר מכך, זוכים הם גם להציל את עקביו של בעלה, מר עוקבא, משרפה. ב"מבחן העקבים" הללו ה"אל" מביע, כמו בטקס אורדאל קדום, את "העדפתו".

הסיפור עוסק אפוא במקום ובעניין ה"נסתר מהעין", ובתור שכזה ה"עקב" הנסתר הוא מרכזו, שהרי איש אינו רואה את העקב, האיבר הנסתר, ואיש אינו יודע אם הוא נשרף או לא – כל זה לעומת הפנים, פניו של אדם, אשר רוכן לגלות את עולמו הפנימי. כל מאמציהם של מר עוקבא ואשתו הם שלא להלכין את פניו של אותו עני. ומר עוקבא מצפה שהגילוי האלוהי יפנה אליו, אך הוא מופתע ונעלב כשהוא מגלה כי ה' מסתיר ממנו את "פניו" כאשר הוא "צולה" אותו בכבשן, בשעה שהוא מאיר פנים לאשתו. והעלבון מהעצם כאשר הוא מגלה שאותו "גילוי פנים" מוכפל שבעתיים כאשר הוא מעניק לאשה גם את הכח להציל אותו.

מה פשר העלבון של מר עוקבא? נדמה לי שאיי-אפשר שלא לדאוגו על רקע מתח מיוחד המצוי בתשתית הסיפור בין העולם הגברי לעולם הנשי. מר עוקבא נע לפי הסיפור בין שלושה בתים: בית המדרש, בית העני וביתו (בארמית מצוי כאן גם משחק מילים, שכן "דביתו" – אשתו – תרגומה המילולי הוא "של ביתו"). בתוך "משולש" זה יש חלוקה סמויה: פעילות הרוחנית של מר עוקבא היא רק כשניים: בבית המדרש ובבית העני; ביתו (אשתו) משקף לכאורה צד אחר, שאינו שייך לפעילות האמורה. ה"בית" והאשה הם מקום החיים הגשמיים, ואין להם חלק בקניית העולם הרוחני. בבית המדרש מתרכז מר עוקבא בלימוד התורה. ומקומו החברתי בהיירארכיה הדתית שם גלוי, אך הוא מפתח במשך הזמן בדמיונו את התחושה שמעלתו הרוחנית גדולה מאד מפני שהוא נותן צדקה בסתר.

בלש תלמודי

אדמיאל קוסמן

מר עוקבא, היה עני בשכונתו, שהיה (מר עוקבא) רגיל כל יום להניח לו ארבעה זודים (מטבעות כסף) בצינור הדלת (החור שבמפתח, שציר הדלת סובב בו, כפי שמסביר רש"י שם). יום אחד אמר (העני): אלך ואראה מי עושה לי טובה זו. באותו יום התאחר מר עוקבא בבית המדרש, ובאה אשתו יחד עימו (כלומר, כיוון שהתאחר היא באה אליו לבית המדרש, ומשם – בדרך חזרתם – עברו ליד הדלת של העני כדי שמר עוקבא ייתן שם את מנת הצדקה הקבועה). כיוון שראה (אותו עני את מר עוקבא) כשהוא מטה את הדלת – יצא אחריהם (אחרי מר עוקבא ואשתו). ברחו מפניו (כי לא רצו שיידע מי הם, וכיוון שרדף אחריהם וכמעט שהשיגם) – נכנסו לכבשן (כדי להתחבא), שהאש היתה גרופה בו (אך עדיין לוחט). היו נשרפות רגליו של מר עוקבא. אמרה לו אשתו, הרי את רגליך ושים אותן על רגלי (כיוון שאני לא נכונית). חלשה דעתו (של מר עוקבא, שנעלב מן העוברה שאשתו נחשבת בעיני האל כצדקת גדולה ממנו, ורק היא זוכה שיעשה לה נס, ולא רי בכך, אלא שעליו להיסמך עליה ועל כותה הרוחני כדי להינצל). אמרה לו אשתו (כדי לפייס אותו) אני מצויה בתוך הבית וקרובה הנאתי (כלומר ההנאה של העניים ממתנותי גדולה יותר, שכן אני מעניקה להם אוכל מוכן, ואתה מעניק להם כסף, ועליהם לטרוח ללכת אחר כך, לקנות בו מזון ולבשלו – על כן נחשבת הצדקה שלי יותר בעיני האל).

(הסיפור מובא כאן בהרחבות מועטות להקלת הקריאה.)

על סיפור זה חמה מאד התלמוד: "ומאי כולי האי?". כלומר, מה כל העסק הזה? מדוע התאמצו כל כך מר עוקבא ואשתו לברוח מפני העני? והתלמוד משיב באימרה שהיתה ידועה לחכמים הארץ ישראלים והבבלים: "נח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש ואל ילכין פני חכרו ברבים" (ברכות מג ע"ב).

אלמלא היסוד הדתי העמוק שמונח בתשתית הסיפור היה ניתן לראות בו מעין סיפור מתח מיניאטורי. כל היסודות המוכרים של הסיפור הבלשי מצויים בו בהקטנה: ה"התגנבות" הקבועה של מר עוקבא אל צינור הדלת מדי יום, ה"מארב" שמציב העני, ה"מדרף" ברחובות העיר, וה"מחבוא" המורו שאליו נקלעים מר עוקבא ואשתו כשהם מתעתעים באופן מתוחכם בעני הרדף אחריהם (שמן הסתם המשיך לרץ אחוז סקרנות ברחובות העיר, עד שהבין כי הזוג המסתורי נחבא מפניו).

וככל שעניין הצדקה יותר נסתר ונשמר, כך שאיש אינו יודע עליו, מר עוקבא בטוח שבכך עולמו הרוחני קרוב יותר לאל, והוא הופך להיות אדם בעל מעלה גדולה יותר. הוא אינו מסוגל לעלות על הדעת כי בעיני האל אשתו נחשבת יותר במדרגתה הרוחנית, שהרי היא אינה שייכת לשני חלקי ה"משולש" הרוחניים – היא אינה לומדת תורה בבית המדרש והיא אינה נותנת צדקה בסתר. (העובדה שאשתו "שותפה" לסודו כנראה אינה פוגמת לפי דעתו של מר עוקבא בעקרון ההסתרה של "מתן בסתר", אולי משום שכרברי ר' מנחם המאירי: "והולך אשתו עמו מפני שחשבה כגופו, ולא הופקעה בסיכתה העלמת המתן" [בית הבחירה שם]), ואם נכונים הדברים הרי הרבר מדגיש עוד יותר את העלבון הגדול של מר עוקבא, שהרי הוא התייחס אל אשתו כאל מין "נספח" שנלווה לעשיית מעשיו הטובים, והנה גילה לו ה' שדווקא "נספח" זה הרי הוא העיקר, ומעשיו שלו טפלים למעשי אשתו.)

מה באמת נאמר כאן? נאמר כאן כי היסוד הנשי הפשוט, אשר לפי תפישתו של מר עוקבא שולי הוא בחשיבותו כהשוואה לעולם העשייה הגברי, הוא לא פחות מרכזי בעיני ה', אשר הוא לבדו שופט את ערכם הפנימי של המעשים על פי כוונת הלב. מעומתים כאן שני עולמות: העולם הגברי של לומדי תורה, אנשי בית המדרש, שהחברה, מנקודת מבטה החיצונית, רואה בהם את האנשים הקרובים ביותר לאל, וכשמתעוררת שאלה על רצונו היא פונה אליהם כבעלי הסמכות. החברה אינה פונה בשאלות של פסיקה או של עיצוב השקפות עולם אל אותה אשה היושבת בית, שאינה מכירה לעומקם את כתבי הקודש, אלא אל בעלה המלומד.

משום כך אני קורא סיפור זה, כסיפורים רבים אחרים בספרות התלמודית, כסיפור חתרני. כוונתי לומר שלפנינו תופעה מעניינת מאוד מנקודת ראות חברתית. סיפורנו נוצר על ידי אנשי המיסוד, חכמי בית המדרש (הגברים), וסופר על ידי חכמים אלו (לפני חכמי בית המדרש או לעתים גם לפני קהל פשוט יותר) אף על פי שכל כולו מעביר מסר חתרני, אנטי-מימסדי מובהק. שהרי בית המדרש עצמו טרען בפה מלא שאותה היירארכיה חברתית, המעמידה בסולם – מן הגבוה אל הנמוך – את יצורי האנוש לפני ה', אינה אלא צורך חברתי (בעומק הדברים, אולי משום שרק חכמי בית המדרש יכולים לספר את הסיפור הזה, על מי שנמצאים במקום פשוט כל כך עד שאין להם בכלל צורך לשמוע), ובמובן העמוק אינה אלא בידיון, שכן מנקודת הראות האלוהית, מנקודת הראות של האמת, גם מי שהוא בור ואינו נושא שום תואר רשמי, אבל ליכו נכון וטהור הוא זה שבאמת דבק בה'.

המאפיין המרכזי של העולם הגברי כאן הוא ההישגיות הרחיקת שלו. מר עוקבא שקוע בעשייה דתית שהוא בטוח ליבו שהיא מקנה לו גם מקום של כבוד בעולם האמת, אבל האירוניה הנוצרת של הסיפור מעמידה הישגיות זאת כאור מגוחך. הקרוב לה' באמת אינו מי שהיפך את העניין הדתי לתחרות ומודד את "הישגיו" – באופן פראדוקסלי, הקרוב לה' באמת הוא מי שדווקא לגמרי על כל הישג חיצוני, ואינו שקוע במדידה אינסופית של "גדולתו" הרוחנית. חמלה אמיתית על הזולת אינה יכולה להיות במקום שאדם הופך את מעשיו ל"מכצעים", ושקוע בעצמו. גם אם הוא, כביכול, צנוע ומסתיר את מעשיו מפני הבריות, הרי

שבפנים הוא בונה בתוך עצמו תמונה דמיונית של ערכו כאדם מופלא, בעל מידות תרומיות יוצאות מן הכלל.

הביקורת הסמויה של המספר על חכמים בדמותו של "מר עוקבא" שלנו (אשר היה דמות היסטורית ידועה, אך קשה לדעת מה הוא הגרעין ההיסטורי שאמור כאן, ומה עוצב ביד האמן המספר), מסבירה את היסוד האירוני החזק שבסיפור. הקורא לומד כי מר עוקבא הפך את הערך של נתינת הצדקה בסתר לדבר חיצוני וטקטי לגמרי, שהרי במקורו ערך זה בא להגן על העני מפני הבושה שתיגרם לו, אבל מדוע להתעכב על אנונימיות הנותן אם העני אינו מתבייש כלל מכך, אלא מעוניין, ואף, מתאמץ מאד, לגלות את זהותו של הנותן. החיך שעולה בנו למקרא הסיפור הוא אפוא על הדבקות היתרה של מר עוקבא במה שאין לו כל טעם וערך, עד שמעצב הסיפור הפך את החלש לחזק ואת הנרדף לרודף.

לכל הטקס המודר הזה מצטרפת כאן האשה, זו שאין לה שם, זו שהיא לכאורה "טפלה לבעלה". אשתו של מר עוקבא מייצגת את הקוטב הנשי, הלא הישגי. היא אינה "רצה לשום מקום" (אלא אם בעלה מושכה עימו) שהרי היא אינה רודפת אחרי העניים, אלא רק מעניקה ממאכליה למי שבא אליה ומבקש ממנה. במעשיה הטובים היא מייצגת חמלה פשוטה וטבעית על העני, ומעשה הנתינה שלה הוא "מהלב" ואינו טקטי כלל. היא אינה מצפה שמישהו יושיב אותה בראש בית המדרש או יראה בה "אדם גדול" בגלל מעשים טירוויאליים אלו, וגם מבפנים היא אינה תופשת את עצמה כלל כ"צדקת הרגולה הנסתרת". ומתוך אותה נקודה מוצא פשוטה ושוכת לב היא רואה את צערם של העניים וגם את צערן הגדול של בעלה: כשמתגלה למר עוקבא כי ה' כוזב באשתו ולא בו הוא ממש "נשרף" (השריפה כאן היא כמובן לא רק שריפת גוף אלא גם שריפת נשמה, כאב העלבון הגדול).

היסוד החתרני שבסיפור הוא אפוא באמירה כי קירבת ה' אינה עניין של תחרות, אינה עניין הישגי כלל, וה' שוכן בליבו של מי שהוא פשוט – ומתוך פשטות נשגבה זאת הוא רואה את הזולת וחומל עליו – ולא בלב הפתלתול, גם אם הוא ממוקם בעיני בשר ודם ברום המעלה הדתית.

(מתוך: "הארץ", תרבות וספרות, 1.8.97; בשינויים קלים. וראה גם א' קוסמן, "על השימוש בשם הגיבור כאמצעי ספרותי בסיפור התלמודי בהקשרים מגדריים – הסיפור על מר עוקבא כבבלי כתובת סג ע"ב", ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים 4 [תשס"ד], עמ' סא-צג.)